

Holokaust v literatúre a vo filme

V dňoch 2. – 3. 5. 2005 sa na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe uskutočnila vedecká konferencia Holokaust v poľskej, českej a slovenskej literatúre a v poľskom a českom filme. Hlavní organizátori medzinárodného a interdisciplinárneho podujatia prof. PhDr. Jiří Holý, DrSc., a PhDr. Libuše Heczková, PhD., z Katedry českej literatúry a literárnej vedy FF UK nechceli organizovať veľkú oficiálnu konferenciu, ale stretnutie záujemcov o tému s ťažiskom na výmene názorov a diskusií. Cez výber príspevkov sa usilovali postihnúť a pomenovať podoby umeleckého a literárneho zobrazenia tragickej skúsenosti 2. svetovej vojny, a to ako témy, ktorá bude ešte dlho prítomná v literatúre a v umení.

Stanisław Gawliński (Jagielloňská univerzita, Krakov) sa sústredil na vymedzenie pojmov problematiky narácie o vyhladení Židov a na všeobecné metodologické problémy písania o holokauste. Rovnako ako mnohí ďalší zúčastnení zvýraznil fenomén svedectva, keď literatúru na danú tému charakterizoval ako zápis židovského osudu a ako stopu stratenej, resp. znovu získanej totožnosti. Písanie o holokauste môže byť podľa neho vnímané ako jeden zo spôsobov spracovania traumy v empatickom kontexte, i keď v základe sa toto spracovanie spája s problémom nevyhoviteľnosti (nemožnosti vypovedania) skúsenosti šoa. Dominantnou sa stáva funkcia dokumentu. S. Gawliński upozornil na hendikep vo vzťahu autor – čitateľ, keď v danom prípade ide o symetrizáciu nesymetrického: oproti autorovi, ktorý píše, lebo musí, stojí čitateľ, ktorý nie je viazaný podobným imperatívom.

Grzegorz Gazda (Univerzita Lodž) vo svojom príspevku Palimpsesty vyhladenia (O literatúre geta Litzmannstadt) priblížil rozsiahly výskumný projekt, ktorý sa zaoberá písomníctvom a literatúrou z geta v Lodži, ktoré bolo najdlhšie existujúcim židovským getom v Nemcami ob-

sadenom Poľsku. Projekt sa zaoberá výskumom množstva písomných pamiatok, ktoré v gete vznikli nezávisle od seba – administratívne zápisy, kroniky, denníky, umelecké texty, neskôr spomienky. Určujúcou sa pre G. Gazdu stala metafora palimpsestu, ktorá mu umožnila žánrovo, hodnotovo i intencionálne odlišné texty vnímať ako texty komplementárne, ktoré sa navzájom dopĺňajú a tiež dotvárajú obraz doby.

Anja Tippner (Inštitút slavistiky, Univerzita Christiana Albrechta, Kiel) priblížila dve knihy poľského spisovateľa Henryka Grynberga s témou šoa, pohybujúce sa na hranici medzi literatúrou a dokumentom: *Deti Sionu* a *Drohobycz, Drohobycz*. Východiskom jej príspevku sa stal koncept svedectva a koncepcia primárneho a sekundárneho svedka (v zmysle Geoffreyho Hartmanna). Primárnym svedkom je autor, sekundárnym svedkom čitateľ, ktorý autorovo svedectvo intelektuálne prijíma. Literatúra je v tomto chápaní aktom sprostredkovania svedectva, ktoré masovo ponímanej obeti dáva meno a jej príbeh individualizuje. Grynberg, ktorý bol sám svedkom šoa, však vo svojich dokumentaristických dielach necháva prehovoriť celý rad iných svedkov – v oboch knihách ide o konfrontáciu rôznych autentických výpovedí. Priradením jednotlivých monológov vzniká skrytý dialóg, ktorý však autor nijako nekomentuje, nakoľko je presvedčený, že komentáre nemajú v literatúre holokaustu čo robiť. Ako však ukázala A. Tippner, Grynbergov odmietavý postoj k beletrizovaniu neznamená zníženie estetickej úrovne.

Petr Boháč (Univerzita Karlova, Praha) sa vo svojom príspevku *Metafora pekla* ako možnosť vypovedať nevyhoviteľné pokúsil o interpretáciu metafory pekla, ktoré sa v spomienkach ľudí, ktorí prežili nacistické koncentračné tábory, javí ako kľúčové slovo; výrazy peklo a číslo sú konštantnou súčasťou výpovedí pamätníkov. Zdôraznil, že pri literatúre s témou holokaustu nejde o biblický obraz pekla – ne-

vládne v ňom diabol, ale človek. Peklo sa potom stáva vyjadrením nemožnosti opísať situácie za hranicami ľudskosti a ľudského chápania – peklo je výrazom ne-sveta, číslo výrazom ne-človeka.

Leszek Engelking (Univerzita Lodž) nastolil otázku premeny holokaustu na zábavu a obchod. K zamysleniu sa nad dehonestáciou šoa cez zábavu a gýč ho priviedla báseň českého básnika Václava Buriana Pro panenky, v ktorej básnik tematizoval situáciu, keď v obchodoch sú ako suveníry predávané bábiky predstavujúce Židov – s doplňujúcou „obchodníckou“ poznámkou, že plynové komôrky prídu zajtra... Ťažisko príspevku L. Engelkinga však predstavovala interpretácia kontroverzného diela poľského výtvarníka Zdzisława Libera s názvom Koncentračný tábor, pre ktoré umelec použil stavebnicu Lego. Liberov artefakt však kategóriu „toy-art“ výrazne problematizoval – neponúkal hračku (tá by mohla viesť k škandalózne identifikácii s katom), ale model hračky nastoľujúci problém, s akou ľahkosťou sa možno stať spoluvinníkom.

Hans-Christian Trepte (Inštitút slavistiky, Univerzita Lipsko) hovoril o holokauste Rómov v poľskej literatúre. Vojnové prenasledovanie Rómov sa označuje slovom poraimos ako zabudnutý holokaust, pričom v poľskej literatúre neexistuje žiadne umelecké (prozaické) dielo s témou rómskeho holokaustu. Aj autentické svedectvá a literárne dokumenty na tému vyhladenia poľských Rómov sú zriedkavé a ťažko v nich nájsť stopy kolektívnej historickej pamäti. Výnimkou je iba hudba, konkrétne piesne-lamentácie, ako typ spievanej poézie, sprostredkujúcej svedectvá Rómov o holokauste, ako tomu bolo aj v prípade tvorby poľskej rómskej poetky Papuszy, ktorej sa Ch. Trepte prednostne venoval.

Jiří Holý (Univerzita Karlova, Praha) si pre svoj príspevok vybral dve knihy, ktoré zobrazujú rovnakú udalosť, pričom sa v nich prejavujú rozdiely hodnotiacej perspektívy a kontextu, do ktorej bola konkrétna reálna udalosť zasadená. Jeho referát Dvojaký obraz smrti Horsta Schillingera (Tadeusz Borowski, Arnošt

Lustig) opakovane pripomenul moment vyhrotenej deziluzívnej polohy ako súčasť autentického rozprávania na tému holokaustu a súčasne vzťah autenticity a fikcionality.

Kateřina Svobodová (Židovské muzeum, Praha) sa zamerala na detské časopisy v Terezíne, terezínsku detskú literárnu tvorbu (literárne zachytenie reality geta očami detí) a kontexty jej vzniku. Cez krátku charakteristiku ôsmich zachovaných časopisov (z celkového počtu desať), ktoré vychádzali v jednom exemplári, kolovali alebo sa čítali spoločne, priblížila situáciu približne 9 000 detských väzňov v Terezíne.

Toposom holokaustu v próze Jiřího Drašnar sa zaoberal Petr Poslední (Univerzita Karlova, Praha), ktorý na príklade postmodernej prózy využívajúcej neustále zmeny naratívnej perspektívy okrem iného aktualizoval otázku literatúry „vnukov svedkov“.

Marie Mravcová (Univerzita Karlova, Praha) analyzovala literárnu a filmovú podobu poviedkovej knihy Arnošta Lustiga Démanty noci (1958), konkrétne poviedky Tma nemá stín a jej filmovej verzii režiséra Jana Němca z roku 1964. Sledovala postup filmovej transformácie smerom od literárne štruktúrovanej osobnej životnej skúsenosti k filmovému snovo-fantazijnému existenciálnemu podobenstvu o ceste za spásou, pri ktorom došlo k oslabeniu historického pozadia a k väčšej univerzalizácii. Súčasťou prvého dňa konferencie bolo aj premietnutie dvoch filmov s témou holokaustu: Daleká cesta (režisér Alfréd Radok, 1949) a Démanty noci (režisér Jan Němec, 1964).

Druhý deň konania konferencie otvoril blok troch slovakistických príspevkov. Zora Prušková (Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava) uvažovala o vzájomnom vzťahu fakt – fikcia – holokaust v literárnych dielach Leopolda Lahoľu a Juraja Špitza. Na príklade Laholovej zbierky noviel Posledná vec a Špitzaovej autobiografickej knihy Nechcel som byť žid sledovala spôsoby prepisu udalostí holokaustu do prozaického žánru, s vedomím, že téma holokaustu tak v literatúre, ako aj vo filme vytvorila a dodnes reprodukuje špecifickú estetiku a štylistické a žánrové stereotypy.

Vychádzala pritom nielen z elementárnej modalítvy výpovede (fakt, fikcia, dokument, polodokument, autobiografia, spomienka, angažovaná esej), ale aj z etického, psychologického, sociálneho, konfesijného, t. j. zo širokého logického a filozofického podložja problematiky.

Témou Dagmar Roberts (Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava) bol holokaust v slovenskej dráme v rokoch 1945 – 1948, s ťažiskom na interpretácii ranej hry Petra Karvaša *Návrat do života* (1946) a dramatického debutu Juraja Váha *Ticho* (1948). Obe hry znamenali v dobovej dramatiky alternatívu k predstave hrdinstva a boli bezprostredným pokusom vyrovnat' sa s traumou holokaustu a vojnovy skúsenosti. D. Roberts venovala pozornosť spôsobom, ktorými dráma tematizuje historické fakty, najmä modelovaniu postáv, kategórii priestoru, kompozícii drámy, ideologickým implikáciám.

O memoárovej literatúre s témou holokaustu, ktorá vyšla na Slovensku od začiatku deväťdesiatych rokov, hovorila Dana Kršáková (Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava), s východiskom v žánrovej charakteristike spomienok ako prechodného (hybridného, heterogénneho) žánru na pomedzí beletrie a publicistiky, resp. vecnej a umeleckej literatúry.

Bohemistka Alfrun Kliems (GWZO, Lipsko) v príspevku *Intermedialita a holokaust (Vzájomné vzťahy medzi filmom a písaním)* sa venovala postmodernej próze Jáchyma Topola *Sestra*. Ukázala, ako prozaik prekonal hranice rituálnej formy spomínania a zvolil si nový spôsob autentizácie – v podobe presvedčenia, že nie je možné byť autentickým.

Lubor Dohnal (FAMU, Praha) hovoril o filmovaní v Terezíne, ktoré bolo súčasťou nacistickej propagandy. Z troch uskutočnených natáčaní sa jeden film nezachoval (zachovali sa iba klapky, ktoré dnes predstavujú vzácny unikátny materiál) a jeden zachytáva len krátky propagandistický šot z príchodu transportu z Dánska. Tretí film, realizovaný v lete 1944 za spoluúčasti väzňov, nikdy nebol celkom dokončený a jestvuje v rôznych verziách. Odpoveď

na prípadnú otázku, či môže mať takýto propagandistický film nejakú dokumentárnu hodnotu, znie, že ide o dokument o zvrátenej situácii.

Historik Petr Koura (Ústav súčasných dejín AV ČR, Praha) sa zamerail na zobrazenie holokaustu v povojnovej českej (československej) kinematografii. Informatívne priblížil jednotlivé filmy, počnúc filmom *Ďaleká cesta* režiséra Alfréda Radoka (1949) a končiac filmom *Krv zmiznutého* (Cieslar – Körner, 2005), pričom najmä pri produkcii do roku 1989 sledoval aj ideologické obmedzenia zobrazovania holokaustu.

V oblasti českého filmu sa pohyboval aj Mircea Dan Duta z Rumunska (FAMU, Praha) s témou malého človeka tvárou v tvár holokaustu. Sústredil sa na stereotyp, že malý bežný človek bol vo filme aj v literatúre zobrazovaný ako zbabelec a charakterizovali ho kolaborácia s nacizmom, mlčanlivý súhlas, ľahostajnosť, čo vychádzalo zo základnej tendencie byť ako ostatní, prispôbiť sa.

Pražská konferencia o holokauste v literatúre a vo filme bola zakotvená v priestore troch národných kultúr – českej, poľskej a slovenskej, no viac než o rozdieloch sa hovorilo o spoločných momentoch a spojivách. Príspevky sa stretávali a jednotlivé zistenia potvrdzovali v širšom kontexte. Skúsenosť holokaustu bola totiž univerzálnou existenciálnou skúsenosťou a podobnú univerzalitu majú aj umelecké výpovede na tému holokaustu. Každý zo zúčastnených priniesol obohacujúci pohľad na danú tému, jednotlivé referáty boli dobrým základom pre širokú a podnetnú diskusiu. Rezovali v nej viaceré okruhy: terminologická nepresnosť pojmu holokaust, aspekt svedectva, pamäť a zabúdanie, mlčanie a hovorenie, autenticita, fakt a fikcia, funkcia dokumentu a jeho umelecká hodnota, otázka židovskej identity, literatúra vnukov – t. j. literatúra písaná mladou generáciou, ktorá holokaust neprežila, telesnosť, absencia telesnosti v prípade sekundárneho svedka – pretože identita svedka holokaustu je traumatická identita, ktorá sa vpisuje do tela, typy obraznosti verzus dobové tlaky, problém historicity, vzťah literatúra – film a i.

Napriek tomu, že téma holokaustu sa v ostatnom čase stala konjunkturálnou témou a že pri umeleckom zobrazovaní holokaustu je evidentná cirkulácia stereotypných obrazov, je zjavné, ako konštatovala Anja Tippner, že po-

chopeniu šoa sme ešte stále vzdialení a výpovede o ňom musíme čítať stále znova a znova.

Dana Kršáková